

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha

Herausgeber: Societad Retorumantscha

Band: 8 (1893)

Artikel: Romontsch u Tudesch : (Referat tenius 1893 durant la fiera de Matg a Cuera)

Autor: Muoth

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-179794>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

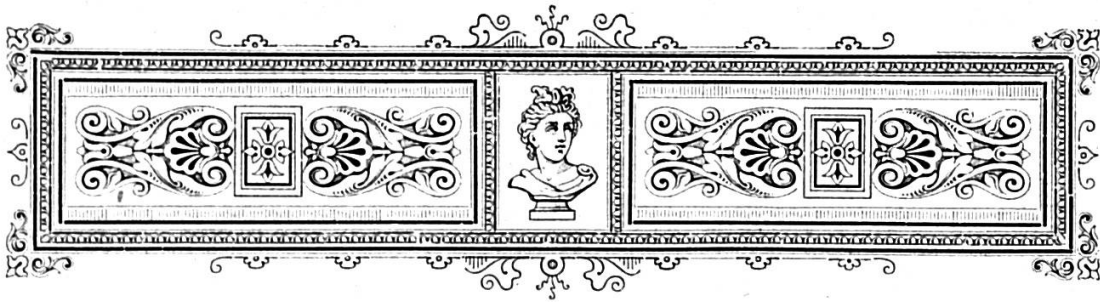
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 13.03.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Romontsch u Tudesc.

(Referat tenius 1893 durant la fiera de Matg
a Cuera.)

Danovamein vegn puspei ventilau la questiuin de Romontsch u Tudesc, q. e. en verdat la domonda, tgei ils nativs Romontschs deigien pigliar a meuns cun lur lungatg matern. Quei ei bein ina curiosa occupaziun ed a prima vista de comparer cun in cass supponiu, nua ch'in individuum seun seoccupass cun il studi, tgei el deigi pigliar a meuns cun siu nas, cun siu pei, sia comba senestra etc.

Mò considerau pli da tier, selai ei bein discutir sur de quest object de Romontsch u Tudesc.

Igl intent della sequenta dissertaziun ei de tractar questa veglia questiuin culturala dil Grischun empau en detagl e da differents pugns de vista anora, per sche posseivel veguir en quest rapport pli el clar.

Per questa fin stovein nus, non volent far ils giudicis *temeraris ed ortgs din razionalismus antiquau*, considerar nossa caussa primo historicamein e pér sin fundament historic allura consultar las teorias modernas e la vera prattica, nunder resulteschan treis parts principalas de nossa dissertaziun: *ina part historica, ina teoretica ed ina prattica.*

I. Part historica.

1. Origin dils lungatgs moderns.

La definitiva *svilupaziun* dils *lungatgs moderns* entseheiva pér suenter l'invasiun gienerala dils pievels barbari en las provinziass digl Imperi roman occidental, pia circa cun anno 400 dell'era christiana.

L'invasiun barbaresca ha cheu buca mo sfraccau la pussonza politica dils Romans, onz aunc tuttafatg sgurdinau la veglia cultura.

Sin las ruinas de questa ein allura surgì *novs* stadis, *novs* pievels, *novas* naziuns, in summa ina *nova* sozietat cun ina civilisaziun, per part tuttafatg differenta dell'*antica*.

Mo sco ils *Christians* havevan midau ils tempels dils Deus pageuns en baselgias, han era ils retgs e ducas barbari priu lur residenzas en ils palazz ed en las villas dils imperaturs e signurs romans; e sco ils *novs* palazz, ils *novs* sanctuaris vegnevan da quei temps construì ord la crappa e statuas, che derivavan dallas ruinas sballunadas dils *veglis* palazz e tempels, ed ornai cun columnas e cornischs de tals; aschi ei era la nova sozietat e la nova civilisaziun composta, mischedada, fabricada ord ruinas e fragments della civilisaziun de *Roma antica*.

La ruina digl imperi e della sozietat latina ha era caschunau la decadenza e finalmein la mort dil *latin* de scartira classic.

La baselgia romana ha bein aunc in temps emprovau, de mantener quel en vita; mo visavi all'indifferenza della nova classa dominonta giermana a rapport della scienza e della veglia litteratura, e particularmein muort la passivitat ed indolenza della deprimida e depravada populaziun romana — ein tuts sforzs da quellas varts stai *addumbatten*.

Tochen igl VIII. e IXavel secul haveva la baselgia conservau la perschuaasiun, ch' il *latin de scartira* selaschi mantener ni propagar sco lungatg *vivent*. Pér da gliez temps ha era il clerus finalmein stoviu seperschuaader, ch' il latin vegl seigi morts, e las sinodas han per quei decretau, ch' ils plevons dueigien buca pli perdegar al pievel per latin, biaronz translatar lur priedis latins en la **lingua romana rustica**, q. e. il lungatg dils purs, ni tenor basegns en la **lingua diotisca** (diutisc, nunder deutsch, tudesc e tedesco derivan, vul dir *lungatg dil pievel*, i. popular).

Per *nies* territori ei quei conclus vegnius prius l'emprema gada anno 853 sin la sinoda de Mainz dirigida dagl arzuestg de Mainz, Rhabanus Maurus, ch'era sez in grond autur latin.

Quest Datum ei per quei d'importonza, essent ch'el normescha la *viulta* dil temps e l'*entschatta* d'ina svilupaziun litterara per ils *dialects vulgars*, *instradada tras il clerus*, la soletta pussonza scientifica e litterara da gliez temps.

Da quei temps existeva pia en igl occident dell'Europa negin lungatg de scartira vivent ni silmeins gieneralmein capeivel pli.

Tut che plidava e conversava en siu dialect.

Per la scartira funzionava il latin: la scola fuva latina, la scienza scriveva latin, il stadi redigieva sias leschas, ses decrets, ses protocolls, ses documents per latin, mo quei latin fuva in lungatg *miert*. —

Ed enteifer ils dialects de *conversaziun* dils pievels da lezzas uras, tgei confusiun!

1. **Latin vulgar**, q. v. dir dialects latins cun restanzas dils dialects appartenents pli baul als pievels suttomess e romanisai tras ils Romans, cun restanzas de divers lungatgs sco: *tuscan*, *breton*, *celt*, *ibèr*, *ligur*, *illyric*, *grec*, *lusitan*, *gierman* etc.

2. **Gierman vulgar**, q. e. dialects *frances*, *gots*, *langobards*, *suevs*, *bavarès*, *turingès* etc. etc.

3. Finalmein eunc dialects *slavs* e *mongols* sils confins.

Quella entira confusiun senza *tgiamun*, senza direcziun, senza lungatg de scartira, senza in plaid scret renconoschiu, senza scribents, in chaos negliu cultivau, pertut spargliu, spattatschau, separau, spuentsau.

E consideresch' ins eunc la maniera, co ils *pievels giermans* fuvan suenter lur invasiun vegni collocai e domiciliai, sche se presenta il chaos aunc pli gronds.

Ina part dils Giermans, p. e. ils Frances, ils Visigots, ils Burgundions fuvan secasai en la Gallia en consequenza d'in tractat cun igl imperatur.

Els havevan partiu pacificamein culs proprietaris romans il funds e la glieut, q. e. ils servs, che luvravan ils funds dils signurs romans.

Ina outra part, p. e. ils Alamanns, Suevs e Bavarès havevan encuntercomi conquistau lur provincias cullas armas sepatronau de tut e *scatschau* ni *suttamess* il *liber* possessur roman; mo cheu-tras acquistau ensemblamein cul terratsch las *roschas* de servs

e *colons* latins, che havevan tochen lu cultivau la tiara per lur patrums romans.

Talas contradas contenevan perquei medemamein ina numerusa populaziun *vulgar-latina*. Dapertut esistevan pia dalurenneu en las anteriuras provinzias romanas *Giermans* e *Romans* en ina mistira.

Sin il spazi din pèr miglias quadratas secattavan, p. e. vitgs ed uccleuns, villas e curts cun diversa populaziun: tscheu in vitg, in uccleun cun *colons giermans*, leu in vitg, ina curt cun colons e servs *latins* — ni, p. e. *odem* il vitg in pèr curts giermanas, *entadem* il medem vitg in pèr curts cun servs latins, a *miez* il vitg libers Romans e libers Giermans in sper l' auter.

Sils latifundis dil stadi, dils uestgs, dellas claustras e de pus-sents Signurs fava la populaziun latina restada anavos e formava la pluralitat; solettamein en quellas contradas, nua ch' ils libers *cummins* de naziun giermana fuvan secasai tenor *parentelas* e *tribus*, fava *questa* populaziun pli spessa, mo tonaton pertut *mistira*.

Ina excepziun fagievan solettamein ils mercaus, aschi lunsch sco tals esistevan eunc. — Cheu viveva aunc, occupada cul com-merz e traffic, cul mistregn e l' industria, ina *compacta* populaziun romana libra.

Èra il clerus catholic fava da lezzas uras quasi exclusivmein de naziun *latina*.

La *consequenza linguistica* de talas relaziuns sozias ei stada la *fusiun*, la mischeida dils dialects latins e giermans.

E quella mischeida u fusiun s' extenda sin igl *entir* territori, ch' èra avon l' invasiun staus pli ditg sut il domini digl imperi roman, pia *buca mo sin las tiaras*, nua ch' ils *lungatgs numnai neolatins*, sco franzos e italian etc. vegnan presentamein plidai, onz èra sin *l' entira Tiara-tudestga*, aschi lunsch sco quella appartegn agl affluvi dil *Danubi* (la Donau) e dil *Rein*.

Da cheu deriva, ch' ils lungatgs neolatins (franzos, spagnol, portugès, talian, provenzal, rumän e ractoromontsch) contegnan en lur vocabulari bunamein $\frac{1}{3}$ de plaids ed auters elements grammaticals, che derivan dals dialects francs, gots, langobards etc., e da cheu deriva medemamein, ch' il lungatg *tudesc* malgrad sia preten-siun, d' esser in lungatg *indigen* ed absolutamein original e *virginal*, contegn èra varga ina tiarza de plaids ed expressiuns, che derivan *directamein* dal *latin vulgar* e quei remarcablamein giest las pli cumminas ed usitadas expressiuns, sco p. e. Körper, Kopf, Auge,

Nase, Ohr, Arm, Acker, Egge, Pflug, Ziegel, Apfel, Birne, Schrein, Kasten, Kiste, Pferd, Esel, Ente etc. etc. Ils filologs tudescs concedan sezs, che tals plaids derivien bucca dalla oriunda parentela dils lungatgs indogiermans, mo seigien *directamein* empristai dal latin. Questa mischeida comprova evidentamein, che la populaziun agricóla latina, q. e. ils servs, fuva restada anavos en la tiara suenter la conquista. Nua leva quella paupra glieut èra pomai se-render? L'emigraziun moderna existeva da lezzas uras buc.

Il lungatg tudestg ni plitost ses *dialects* ein pia èra in *product* della mischeida denter latin e gierman, e veramein seconstitui ein lezs medemamein sco quels dils lungatgs romontschs pèr duront ils emprems seculs suenter l'invasiun barbaresca.

La differenza denter ils dialects romontschs u neolatin d'iva vart ed ils dialects tudescs dall'otra vart ei naschida sin questa maniera:

En la Gallia, l'Italia, la Spagna etc. han ils Giermans dall'entschatta naven en consequenza dellas *amicablas* relaziuns cum gl'imperi buca supprimiu ni scatschau'la populaziun romana *libra*. Quella ha perquei manteniu ina buna porziun de sia influenza, e particularme in il clerus latin ed ils mercaus latins han sin fundament de lur pussonza morala e materiala conservau l'auctoritat della razza latina. Ils Frances, ils Burgundions, ils Gots, ils Longobards etc. havevan gia da seculs enneu surviu a Roma e renconoschevan, senza dubitar e raschunar, la superiuritat dil lungatg, dell'administraziun e della cultura dils Romans. Els fuvan per part gia da liung temps stai domiciliai en provinziis romanas, p. e. ils Gots e Longobards en Pannonia, Dazia e Moesia e fuvan cheu gia miez *romanisai*. Quels pievels possedevan pia gia ina *propensiun*, d'adoptar la civilisaziun romana cum siu lungatg.

Finalme in fuva la mistira de latins e giermans cheu èra pli spessa e pli uliva. En quellas contradas ha pia il latin vulgar acquistau la *preponderanza* e predominau tier la fusiun dils dialects. Ils *dialects fusionai* han survegniu *la fuorma, la grammatica* dil *latin vulgar*. —

En las provinziis dil Rein e della Donau, conquistadas cum las armas, ha encontercomi la fusiun giu in caracter *contrari*.

La hostilitat dils Alamanns, Suevs e Bavarès visavi als Romans ha impediü quels, de neghghir lur dialects, per admirar ed imprendar il latin.

Els respectavan lur lungatg artau e levan quel conservar. Las allegadas provinziass fuvan tras continuadas invasiuns hostilas pli devastadas e depopuladas, ils marcaus la gronda part destrui, la populaziun de quels spatatschada. Perquei muncava cheu il *centrum* mercantil ed industrial, che ha tonta influenza sin la sviluppaziun dils lungatgs. Muort la depopulaziun dil territori ein las colonias de giermans *cummins* cheu stadas pli grondas e pli spessas.

Muort la conquista violenta ei la populaziun latina libra svanida.

Il clerus latin haveva cheu negina influenza, essent ils Giermans de quests territoris eunc pageuns.

Pia muncavan tuts elements independents e d' influenza, per dar valor e vigur als dialects vulgars dil latin. —

Ils dialects *giermans* havevan cheu la *preponderanza*, ils vitgs e las curts de servs latins, existentas tochen a lur, il commerz e traffic culs pievels romanisai han naturalmein era eheu caschunau ina fusiun dils dus capoelements, mo en questa fusiun ha il caracter gierman, han las fuormas e la grammatica dils Giermans predominau e scaffiu ils *dialects tudescs*.

Dapi la *fusiun* sura descretta existevan en l' Europa occidentala, particularmein enteifer ils confins dil reginavel *franconic*, il qual haveva pleun a pleun reuniu la veglia Giermania, la Gallia e l' Italia sut la medema cruna, *duas favellas principalas* e diversas, ni sco Rhabanus Maurus s' exprima duas linguas: la *lingua latina rustica*, q. e. la summa de tuts dialects neolatins e la *lingua diutisca*, (tudesca) q. e. la summa dils differents dialects tudescs. Secund la differenza formala sa ins dacheudenvi plidar de duas nazziuns, la nazziun *tudesca* e la *nazziun neolatina* u romontscha in genere.

La fusiun dils divers dialects ei duront questa perioda mai stada *violenta*, adina *voluntaria* ni *casuala*.

Las novas nazziuns possedevan denton aunc quasi negina litteratura, ils dialects vegnevan nuot dil tut ni sil pli casualmein screts e cultivai. Il lungatg de scartira fuva, sco gia remarcau, il *latin*. Carli il Grond ed aunc ils Ottons sesprovavan de puspei menar en il latin sco lungatg nazional. La spezia de scola populara, fundada da Carli il Grond, mussava de legier e scriver per latin.

Denton han pleun a pleun ils pievels ed il clerus entschiet a risguardar e cultivar empau ils novs dialects. Canzuns e raquintaziuns popularas, oraziuns, priedis, legiendas, ils evangielis en poesia (Heliand ed il Crist), — en las scolas claustralas, sco p. e.

a S. Gagl ed a Tours, simpels *vocabularis* u *collecziuns de plaidis vulgars*, per facilitar il *studi dil latin*: ein stai dapertut ils em-prems products litterars en ils dialects vulgars.

Mo enten lezs temps fuva solettamein il *clerus* instruius e sco-laus, buca mo la classa luvrenta, onz èra la classa signurila, la noblezia, perfin ils retgs ed imperaturs fuvan a rapport dil legier e scriver savens ignorantés, perquei havevan tals products populars pintga *auctoritat* e survevan spirontamein u als basegns d'edifica-zion u als basegns de simpel divertement, de spass e vanadat.

Entschevent defertont èra ils nobels a seoccupar pli intensiva-mein culs dialects vulgars e naschent denter quels la poesia *caballa-resca*, poesia lirica ed epica, gl'emprem en Frontscha, epi sut l'in-fluenza dils products provenzals e franzos èra els dialects dell'Italia e della Germania, ha la litteratura populara e nazionala acquistau importonza, peisa e muntada, la quala fuva denton d'engraziar spezialmein alla splendor e vigur, che resplendeva e derivava dalla pussonza e valor sozuala, che la noblezia possedeva da gliez temps.

La *nova litteratura* ei pia *semessa en concorrenza cul latin* della scola ed ha *entschiet ad attaccar e disputar l'omnipotenza de quel*.

Cun quest pass ha ei dau ina viulta elementura en la lit-teratura.

La noblezia, en possess dil domini temporal, ha a rapport dellas fatschentas politicas, giudizialas e giuridicas *entschiet a s'emancipar dal latin uffizial*. Las canzlias privatas dils Signurs territorials, dils comts e baruns, han *entschiet a scriver lur decrets e docu-ments els dialects vulgars enstagl per latin*. Il medem pass han èra ils consuls e cussegls dils mercaus fatg e medemamein *entschiet a scriver lur decrets, lur leschas e protocolls el dialect local*. Igl exempel de tals ha finalmein èra perschuardiu ils retgs, igl imperatur e perfin ils uestgs e las claustras, de far il medem.

Cheutras han ils dialects acquistau lur independenza e valor visavi al latin della scola e della scienza ed ina nova recono-schida *auctoritat* e subsistenza en las canzlias, insumma el *lungatg uffizial*. —

Dapì il 12. e 13 avel secul *predomineschan* en las diversas canzlias ils *dialects vulgars traso pli e pli al latin*.

Ils dialects vulgars han sin quest territori successivamein èra anflau differentes *centrums* ed han cheutras piars pli e pli lur ca-

racter local e spargliau. L'importonza e dignitat dellas *curts* principalas ha èra prestau als dialects de lur canzlias ina eminenta auctoritat e peisa. Las canzlias dellas curts regalas e ducalas, per la Germania quella digl imperi, insumma las canzlias dils gronds Signurs patrimonials, medemamein dils gronds mercaus sco Paris, Milaun, Veniescha, Genua, Florenz, Strassburg, Frankfurt, Augsburg, Vienna, Turitg han cun lur dialects oriundamein locals entschiet a *prevaler*.

Il stil e lungatg de quellas canzlias centralas ha entschiet a dominar visavi als products dialectics dellas canzlias d' *inferiura condiziun* ed ei pleunsiu daventaus il lungatg de scartira *exemplaric e normativ* per in circuit pli grond.

Sin quest fundament ed en correlaziun culs products poetics, naschi els medems centrums, ein pleun a pleun ils lungatgs de scartira moderns vegni en moda. La forza centralista e l' auctoritat han quels denton buca d' engraziar alla bella litteratura, onz sulettamein al lungatg uffizial ed allas canzlias centralas. Sil fundament dil lungatg de canzlia sebasescha la pli part della litteratura tudesca e franzosa dil 15. e 16 avel secul.

En quest lungatg ei la bibla de Luther translatada, ed en quest lungatg scrivau ils principals poets della curt de Paris sut Franz I., ils quals han stabiliu la svilupaziun dil pli centralisau e correct lungatg de scartira modern, numnadamein dil franzos.

Mo duront questa entira perioda ed eunc ditg suenter regieva els novs lungatgs de scartira absolutamein negina *uniformital*, negina *franca ortografia* e pauc *senn grammatical*. Quests novs lungatgs fuvan eunc lunsch naven dagl ideal, che nus havein da present s' imaginau a rapport din lungatg cultivau e svilupau.

Milli onns han pia las grondas naziuns duvrau, per arrivar sin il pugn, de renconoscher silmeins in ni l' auter de lur dialects artai per in *lungatg capavel* de fixar vengonzamein e sufficientamein ils acts dil stadi e lur products litterals, ed aunc varga quater tschentaners ha ei duvrau, avon ch' il lungatg vulgar *vegnetier siu dretg en la scola ed en la scienza*.

Aschi stentus e plaunaris ei il *svilup* dils gronds lungatgs moderns staus. Tgi vul pia sesmervigliar, sch' in pitschen lungatg sco nies *romontsch* ha cheu buca fatg ina cursa pli precipitada?

2. Ils dialects raetoromontschs.

Sin il vast territori digl affluvi dil Rein *superiur* e dil *Danubi cunicular* (la Donau), tochen tier la confluenza de quest cun igl *Oenus* (Inn) *alpester* sper Passau, pia enteifer il territori della *Raetia antica* e dellas parts confinontas della *Helvetia*, existevan suenter l' invasiun giermana medemamein differentas, tscheu e leu numerusas *restanzas* de provinzials latins cun lur dialects dil latin vulgar. Tscheu e leu ha quel malgrad la vischinonza de colonias tudescas podiu semantener aunc divers tschentauers. 614 — 700 vegn tier differentas caschuns allegau ina populaziun romana, p. e. ad *Arbon* (C. Thurgau) ed a *Bregenz*, aunc el XI. e XII. secul, en la anteriura provinzia de *Noricum* sper Salzburg (*Juvavum*), nua che ils *descendents* dils Romans e buca sco tier nus ils *Tudescs* vegnan numnai il *Walsers*, q. e. ils Walchs, Wallachs (ils Galls, die Welschen) = ils Romontschs.

Perfin ina carta geografica dil XII. secul presenta eunc in vast territori sin la spunda septentrionala dellas Alps, denter la *Bavaria* e la *Suevia* en, cul num *Curvalia*, q. e. la tiara romontscha de Cuera.¹⁾

Mo la preponderonza politica e sozuala dils colonists giermans en l' Alamannia e la Bavaria ha cheu pleun a pleun absolutamein giermanisau las spargliadas restanzas dils colonists romans. Da lur anteriura existenza dattan denton aunc presentamein perdetga ina quantitat de nums locals, nums de vitgs, de culms, alps, valls, de funds e cultiras e las restanzas romanas contenidas els dialects tudescs existents.

La filologia historica e comparativa moderna ha denton constatau in caracter de parentela linguistica denter tuttas questas restanzas culs actuals dialects raetoromontschs el Grischun ed el Tirol e Friaul e numna perquei tuts quels dialects il „*Raetoromontsch*“, perquei ch' els sepresentan principalmein sin il vegl territori della *Raetia antica* e sedistiguan substanzialmein dals auters dialects latins vulgars dell' Italia e della Gallia. Sin fundament de talas restanzas el caracter raetoromontsch vegu milsanavont constatau, ch' ils pievels, ils quals habitavan avon il VIII. e IX. secul els 3 Cantuns primitivs²⁾ della Svizzeria, a Luzern e Zug, en ina part dil

¹⁾ Mone, *Anzeiger für die Kunde der deutschen Vorzeit* — 1836. p. 280.

²⁾ Dr. W. Oechsli. *Die Anfänge der Schweiz. Eidgenossenschaft*. 1891, pag. 15 e seq.

Turitg, Appenzell, Glaruna, S. Gagl, en ina part della Turgovia, el Valleis superiur etc. seigien stai **Raetoromans**, ils quals seigien pèr pli tard vegni giermanisai tras *colonias tudescas* sin la medema maniera, p. e. sco pli tard durant il XIII. secul el Grischun la populaziun romontscha de Tavau e Vall-Rein.

La giermanisaziun de tuts quels differents *enclavs* raetoromans ei denton mai stada *violenta* u sforzada, onz adina *voluntaria*. Negliu ei da lezs temps tras decrets administrativs la populaziun romontscha vegnida sforzada, d'emprender tudesc e de supprimer siu dialect matern. Mo la preponderonza dil tudesc, representada tras igl imperi tudesc, la conversaziun cul pievel tudesc dominont, ha èra *moralmein* insinuau als Romontschs la necessitat d'emprender quest lungatg, ed en la concorrenza cun ils dialects d'in lungatg grond, propagau e pussent han ils dialects romontschs spargliai e senza sustegn politic pleun a pleun piars lur importonza e valur, ein primariamein vegni neghligli ed allura emblidai e svani. Sin quella maniera ein gl'emprem ed oravontut ils dialects romontschs sparì sil territori dell'antieriura Alamannia e Bavaria.

Ina empau pli favoreivla sort han ils dialects raetoromontschs giu enteifer ils vegls territoris dils **uestgius** de *Cuera*, de *Bozen* e *Brixen*.

Quellas contradas fuvan durant la gronda invasiun giermana buca stadas conquistadas cullas armas dals Alamanns, Bajuvars e Langobards; solettamein ils *Ostrogots* havevan cheu dominau in pèr decennis, mo senza far violenza visavi al pievel roman. Il fundatur de lur regienavel en l'Italia e la Raetia etc., Theodoric (Dietrich de Verona,) haveva anzi dapertut conservau las veglias relaziuns politicas e sozias, risguardau ton sco posseivel las restanzas dil vegl imperi occidental, restabiliu en differents logens, denter auter èra en la Raetia de Cuera igl anteriur organismus civil ed empruau de fusionar ils novs colonists ostrogots culla anteriura populaziun romana, per far ord ils dus pievels ina soletta naziun sin fundament dellas veglias relaziuns. Sut las medemas favoreivlas condiziuns per ils Raetoromans ein quella contrada vegnida 536 sut il regiment dils Frances, e quels han aunc circa 300 onns midau nuot lundervi, de maniera ch' ils Raetoromans hau cheu podiu serecuvrar e sesvilupar libramein. Bein ha èra cheu durant questa perioda (400—1000) la colonisaziun giermana fatg in continuau progress: mo quella *invasiun* ei succedida

plaun a plaun, successivamein e sin maniera pacifica tras acquisiziun privata, cumpra, baratt, jerta, infeudaziun.

Quest caracter *pacific* ha l'immigraziun tudesca era pli tard adina conservau, fin a nos *temps*.

Colonists tudescs en vitgs romontschs ein duront quest temps biaronz vegnì *romanisai*. La populaziun raetoromontscha haveva duront questa emprema perioda (400 tochen circa 1000) a rapport dil lungatg siu principal sustegn tier las sedias episcopalas. Il clerus fuva il solett representant e promotur della scola e de tutta cultivaziun spirtala ed existent per quella fin e mira in sulett lungatg cultivau e scientific numnadamein il latin, sche vegnevan da part della baselgia era ils dialects dil latin vulgar sco parents dil latin de scartira *pli risguardai*, ch' ils dialects giermans. Cullas cathedralas fuvan euncallura gia da lezs temps unidas certas scolas latinas, igl intent dellas qualas fuva ded educar giuvens per il sacrament digl uorden spirtual. Tals instituts consistevan ord ina spezia de gimnasi e seminar clerical. Renomada ei din temps stada la scola de S. Gliezi a Cuera, nua che p. e. Sogn *Florin* de Ramuosch ed ils dus principals reorganisateurs dellas claustras de S. Gagl, S. Omèr (Othmar), e de Muster, S. *Ursicin*, havevan gudiu lur instrucziun. Secund il medem exempel fuvan era las scolas claustrales de *Muster*, particularmein de *Favèras* e S. Gagl organisadas. E daveras havevan las scolas de *Cuera* e de *Favèras* duront il S. 9. e dieschavel tschentaner schizun entschiet a scriver e cultivar empau nies latin vulgar ni il *raetoroman*.

Perdetga de quei dattan:

primo differents documents, sentenzias giudizialas e contracts conservai en igl archiv de *Favèras*, presentamein en gl' archiv de S. Gagl;

milsanavont la „**lex Romana Curiensis** ni *Utinensis*“, ina lescha pils Romans dil ducat de Cuera, redigida probablamein dals religios de *Favèras*, nua ch' il principal manuscrett ei vegnius anflaus;

finalmein ils *Capitulars* digl uestg *Remedius* de Cuera (800 tochen 814), q. e. statuts civils e criminals.

Quels ein davèras scrèts per *latin*, mo en in latin barbar, il qual risguarda las expressiuns popularas e sesprova en prima lingua de se approximar ton sco posseivel als dialects vulgars, per ch' el vegnì entilgius dal pievel laic.

Ch' ils religios de *Favèras* ed igl uestg *Remedius* savevan da lur lemps era scriver in meglier latin, leu nua ch' els volevan con-

versar ei corrispunder culs studiai, ni nua ch' els scrivevan enzitgei destinau spirontamein per il *clerus* scolau, comprovan auters documents contemporans dils medems aucturs, denter auter la *correspondenza* de Remedius cun Alcuin, in dils pli perderts umens della curt de Carli il Grond, e la redacziun dils *Canones* de Cuera tras Remedius, ina lescha destinada per las baselgias ed ils fatgs ecclesiastics de siu uestgiu. —

Il latin barbar dils allegai products ei pia effectivmein *tendenza* ed *adapziun* al latin vulgar, quei che resultescha ulteriurmein aunc ord la determinaziun finala de ses capitulars:

„Nus (Remedius) *stabilin* pia *finalmein*, che *mintga* plevon *hagi* quest *breve (statut)* tier el e legi avon *quel a tut il pievel* *mintga* meins *duas gadas* ed *explicheschi* *quel al pievel*, *sina* quei che quest *poss* bein *capir* e *saver*, *nua* e *co* e *cum* *ch' el* *hagi* de *secorregier* e de *sepertgirar*.“

Legiu avon vegn per regla de quei, ch' il pievel capescha. Il medem selai era constatar a rapport dil Tirol, particularmein a rapport della vall Venusta.

1000—1500.

Cul IX avel secul dat ei denton a rapport dil Raetoromontsch ina fetg disfavoreivla viulta. All'entschata de tal secul ha igl imperatur Carli il Grond, en interess d'ina centralisada administraziun de siu reginavel, nonspetgadamein midau giu la costituziun politica della Raezia. El ha privau igl uestg de Cuera, tochen lu *prenci* della Raezia de Cuera da sia pussouza politica, reduziu quel sin sias competenzas ecclesiasticas e surdau il poder politic cullas renditas, las qualas appartenevan a quel, ad ina persuna seculara, il *comt* ni *duca* della *Raezia* ed als uffizials subalterns de quel, medemamein seculars. Cheutras ha igl uestg de Cuera piars la gronda part de ses beins, de sias intradas e particularmein de sia *directa influenza* sil pievel e cun quei la forza de conservar e mantener il lungatg, il vegl dretg e la isonzas arladas. Il Raetoromans han pia piars lur *centrum e sustegn* politic. In gieneral process de centralisaziun ha priu dalurenneu sia entschatta. Centralisar ei sinonim cun unificar ed uniformar, ed il niev centrum per l'unificaziun ei stau la **Giermania**.

Suenter la definitiva divisiun digl imperi *franconic* de 843 ei nossa tiara pleun a pleun vegnida unida cun il reginavel *tudesc*, particularmein cul ducat della Suevia; tochen 842 stava igl uestg

de Cuera sut igl arzuestg de *Milau*, fuva pia unius cun l' Italia, stava sut influenza italiana, mo dalurenneu ei *nies uesc* in *suffragan* de Mainz, stat pia sut influenza tudesca.

Ils ducas e comts della Raestia ein dapì 843 *tudescs*; ils uestgs e canonic, ils avats, ils religius dellas veglias claustras ein medemamein *tudescs*; ultra de quei vegn ei dapì il XI., XII. e XIIIavel secul fundau novas claustras, tuttafatg tudeschas, sco S. Glieci dils Premonstratens, Churwalden, S. Giachen en Portenza, S. Nicolai a Cuera, Marienberg el Tirol, Müstair; culs Signurs arrivavan vasalls ed uffizials subalterns *tudescs*, finalmein *purs tudescs*, ils quals sorprendan las curts, bandunadas e privadas dals Romontschs en consequenza de mortoris e pestilenzia¹⁾, ni vegnan dapì il XIIIavel secul casai en valladas pauc populadas.

Igl *effect* de questa immigraziun ed influenza digl element tudesco ei stau quel:

1. Ha il ractoromontsch cheutras totalmein piars siu sustegn politic e moral.

2. La noblezia romontscha, ils religius ed il clerus nativ romontsch han piars lur *anteriura* preponderanza visavi al pussent e pli numerus element tudesco ed ein curdai absolutamein sut l' influenza tudesca.

3. Giest perquei ha il Ractoromontsch puspei survegniu in caracter vulgar, puril e cummin. Gnianc ils nativs Romontschs d' empau valur ed importanza seoccupavan pli cun quel. Il tudesco ni il latin predominavan tut. Da cheu deriva, che tuts vegls documents e tuts statuts, tochen il XVII. s. ed eunc pli tard ein secrets per tudesco u latin. La svilupaziun din lungatg de scartira u uffizial romontsch ei tras tala influenza tudesca stada **sistida** per entirs tschentaners.

4. Mo tras la colonisaziun cun *puraglia tudesca* ei era la populaziun agricola vegnida *infectada* dal tudesco. Tras talas colonias tudeschas, p. e. en Vall-Rein, Stussavia, Tavau, Portenza ein era ils purs nativs romontschs vegni stimulai, d' imprendere il lungatg dil pievel dominant, quei che ha giu per consequenza, ch' il romontsch ei en talas contradas gl' imprend vegnius *neghligius*, epi *emblidans*. Sin tala maniera ein duront differents tschentaners entiras valladas e contradas vegnidas giermanisadas, **mai** cun la forza,

¹⁾ 1349 ha p. e. la claustra de Favèras piars tras la mort nera (la pestilenzia) varga 1000 de ses purs, probablamein romontschs.

onz adina sin la via de voluntaria *denazionalisaziun*, en consequenza din sabiut razionalismus.

Ina viulta en favur dil raetoromontsch ha pèr la Reformaziun religiosa dil XVIavel secul portau.

1500—1800.

Tras la reformaziun han *dapertut* ils dialects vulgars survegniù niev credit e nova peisa.

Volent endridar e gudognar il pievel per las ideas della Reformaziun, han ils Reformaturs stoviu seplantar sin gl' iral popular, plidar e perdegar, ch' il pievel capeschi, e scriver el lungatg vulgar.

Ed essent la reforma instradada, ha ei setractau de procurar al pievel ils *elements d' instrucziun* e dil *cult* per la nova confessiun enten il lungatg popular.

Quei ei stau da vart reformada: 1) la *versiun* della bibla, silmeins dil *niev testament*, 2) in *catechismus*, 3) il *cutisch* de *psalms* e canzuns religiusas, 4) cutischs d' oraziuns ed en las vertentas dispetas denter las confessiuns las *controversias* ed ils tractats, insumma quei ch' il pievel haveva de basegns, per defender sez sia confessiun visavi als *adversaris*.

Questa necessitat ha èra stimulau ils *Reformaturs grischuns*, de procurar al pievel romontsch mintgamai il *necessari* en siu lungatg. Aschia ei compariu 1552 la „*Fuorma*“ da *Bifrun*, ina versiun ladina dil *catechismus* reformau de *Comander* e *Blasius*, 1560 „*L' g nuof testamaint*“ da *Bifrun*, 1562 „*ils psalms*“ traas *Durich Chiampel*, pli tard *novs catechismus*, epi la *bibla* entira, *controversias*, *historias religiusas*, *novs cutischs d' oraziuns* etc., insumma ina quantitat de publicaziuns cun caracter *confessional*.

Als *medems* basegns survevan da questa vart dils culms dapì 1601 „*il catechismus*“ de *Bonifazi* (scolast a *Fürstenau*), 1612 „*il ver sulaz*“ da *pievel giuvan* e 1625 la *stadéra* da pasar, quala sei la vera religiun tras *Stefan Gabriel* (plevon a *Glion*), 1648 il „*niev testament*“ tras *Luci Gabriel* etc.

La *baselgia catholica* ei cheutras medemamein stada insinuada, de procurar al pievel romontsch catholic lectura en *ses* dialects.

Era cheu han ins denton secontentau cul *catechismus*, cun *canzuns religiusas* e legiendas, p. e. la „*Glisch sil candalier enviada*“ (1685) da *Zacharias de Salò*, in caputschiner, staus plevon

a Cumbel, — cun cudischs d'oraziuns e culs necessaris *tractats* de caracter apologetic. *)

Aschi ei naschiu el Grischun ina litteratura raetoromontscha religiosa, fetg numerusa a proporziun. Las bibliotecas romontschas: la biblioteca *cantonala*, quella de *Berlin*, quella de *Turitg*, de *Hess* ad Ellwangen, de Professor *Hörmann* a Cuera, de *Dr. C. Decurtins* a Trun, dumbran circa 1200 opus stampai cun quest caracter confessional.

Per l'instrucziun e la cultivaziun religiosa han pia ils spirituals dad omisduas confessiuns procurau abundontamein, e duront il 16. e 17. e 18avel secul dava ei forsa negliu en l'Europa in pievel *cummin* aschi bein instruiu e versau en tuttas *controversias* e *dispetas confessionalas* sco il pievel romontsch grischun; perquei han era particularmein ils Romontschs en las sbarradas e dispetas dil 17. secul giugau ina rolla aschi importonta. Gl'era la teologia popularisada, che instigava ils purs tier las explosiuns fanaticas de lezza perioda.

La reformaziun conteneva denton en siu principi popular eunc in element fritgeivel per la cultivaziun nazionala dils pievels.

La lectura della bibla, dellas legiendas e dils auters cudischs religios romontschs supposeva sco *conditio sine qua non*, ch' il pievel emprendi era de legier romontsch — e questa condiziun milsanavont ina spezia de *scola rurala romontscha*, nua ch' ils affonts sapien emprender silmeins ils elements de quest necessari inschin. Duront il 17. secul ei pia naschiu, gl'emprem en las vischnaucas reformadas, ina spezia de *scola communal*, naturalmein romontscha, nua ch' ei vegneva mussau de *legier* il catechismus, epi il niev testament. Quei fuva da lezzas uras il *solett rom obligatoric*. Cun quel seunevan sco roms *facultativs* de lezza scola il *scriver* e *far quint* u *quintar*. Las ideas fuvan da quellas varts

---

*) Nus volein cheu buca dar ina historia de nossa litteratura. Tgi che s'interessescha per quella, po legier suenter en sequents cudischs:

1) *Justus Andeer*. Ueber Ursprung und Geschichte der rhaetoromanischen Sprache, 1862.

2) *Dr. Friedlieb Rausch*. Geschichte der Litteratur des rhaetoromanischen Volkes, 1870.

3) *Muoth*. Excurs sur dil lungatg romontsch e sia litteratura el secund *Eberhard*, 1882.

4) *Dr. Caspar Decurtins*. Raetoromanische Chrestomathie, tochen ussa compariu in volum 1888.

5) *Dr. J. Ulrich*. Rhaetoromanische Chrestomathie, 1883.

aunc tutt'fatg *singularas*. P. e. cartevan ils spirituals ded omisduas confessiuns, ch' il *mat* e la giuvna de *bassa condiziun* dessen *buc imprendder de scriver*. Lez hagi quei buca de basegns e la matla surdrovi quei prèh cun scriver brevs d' amur ed imprendi cheutras mo de *murar*. Il quintar seigi da surschar als Signurs, che hagian capitals e stopien quintar ora lur tscheins ed als mercadonts e mistergners, che hagian de trer ensemen lur postas.

Denton fava la scola primara grischuna da quei temps eunc adina megliera, che quella della populaziun *agricóla* els auters Cantuns della Svizzerà ni en la Tiara tudesca. Leu daventava da lezzas uras pil *pur* pauc ni nuot. Legier, scriver e far quint vegneva tier nus mussau gieneralmein, ed èr' ils *uescs* de *Cuera* mussavan premura per la scola elementara, sco resulteschan, p. e. ord in breve de *Johann II. de Flugli* alla vischmaunca de Breil de 1659, nua che quel commonda, ch' ins deigi prender 50 Stèra Greun dalla pervenda de Breil, per pagar in scolast, che mussi de scriver e legier als affonts dil vischinadi.*)

En autras tiaras predominava la perschasiun, che la classa luvrera e particularmein la puraglia stopi vegnir mantenida en l'ignoranza. Aunc 1760 cartevan ins gieneralmein, ch' ei *seigi prigulus*, sch' il pur imprendi de legier e scriver. El deigi imprendder las *lavurs* dil funds, quei seigi bien avunda per el, e perfin *J. G. Schlosser*, in amitg d' *Iselin*, pretendeva, ch' il *pur*, che *sapi e capeschi da pli che quei*, che sia clamada domondi, *seigi adina malcontents e sventireivels*.

Era las tendenzas de propagar le scola e l'instrucziun da *Balthasar de Luzern*, da *Bodmer de Turity* etc. alla fin dil secul vergau, vulan mo ina megliera instrucziun dellas *classas superiuras*; il pievel, particularmein il pur, dovei vegetar en las *stgiradetgnas*. —

Sin quest *bass* scalem stavan ils Grischuns en gieneral *buc*. Il principi democratic, veramein representaus da lezzas uras soletta-mein el Grischun — ils Cantuns svizzers democratics havevan lu eunc ina quantitat d' instituts feudals — *concedeva* silmeins d' imprendder de legier e scriver e far quent a *mintga simpel* pistur, e sche biars han buca fatg in meglier *diever* de lur libertat, sch' ei buc il principi democratic, mo l'indolenza dina part de quei malvengonz pievel, ni l'*influenza externa* stada la cuolpa; il stadi las

---

*) Archiv commun. de Breil, Copial veder, folio 27.

confessiuns e la *sozietat* mettevan negins *impediments* alla cultivaziun dil pievel sco en auters cantuns e tiaras.

Il^s cudischs da questa primitiva scola populara fuvan naturalmein, correspondent al scop della scola, fetg simpels e medemamein primitivs.

Ei setractava a rapport dil lungatg romontsch e tudesc d'emprender de legier e scriver. Il^s cudischs relativs consistevan perquei simplamein en **fiblas**: primariamein la „*Taeſta de Bifrun*“ (1571), successivamein en novas *Taevas* e *Tavlettas*. Quellas contenevan igl „**ABC**“ romontsch e tudesc e las reglas ed il^s exercecis, per *emprender de sillabar* e legier, allura oraziuns ed il^s elements din catechismus, dits u *sentenzias* ord la bibla, *canzuns* etc. Ina quantitat de talas *taevas* e *tavlettas*, *cudischs d' ABC*, stampai duront il 17. u 18. secul *documenteschan* igl *interest* dil pievel per la scola e la cultivaziun de quella. Ni la part tedesca de nies cantun, *absolutamein* sut l'influenza pauc ludeivla dils *tudescs* (sprezzont e e negligent quels en ault grad la classa purila) ni dellas contradas della *svizzera bassa*, han de presentar en quei grau ina semi-glionta productivitat e la medema premura a rapport della scola u dell' istruzziun della populaziun agricóla.

Il principal *effect* de tala premura per l' istruzziun ci stau quel, ch' il pievel romontsch ha entschiet a s' exprimer *per secret* en siu *lungatg matern*. La corrispondenza privata (Hörmann poseda diversas veglias brevs ladin^{as}), la *comptabilitat* (p. e. sesanfla en nossa biblioteca in manual ladin de comptabilitat din cert Rizzi, che entscheiva sias intradas cun 1572), tscheu e leu il^s cudischs de batten (p. e. las notandas de Plevon Genelin de Breil, entschevent cun 1626), documents, contracts vegnan secrets per ladin e romontsch, il^s statuts de cummin translatai u componi per romontsch.

En l' Engiadina haveva ulteriurmein il svilup della litteratura romontscha entschiet gia avon che la reformaziun vegni leu gieneralmein acceptada. Gia 1527 haveva *Gion Travers*, guvernatur della Valtellina, descret en *buns* vers ladin^{as} la „*Guerra dalg Chiastè d' Müsch*“ (Müsserkrieg de 1525, ediziun d' Alfons Flugi).

Amiez gliez tschentaner haveva ei dau representaziuns dramaticas per ladin (p. e. Holofernes e Judith, Joseph, las stagiuns della vitá etc.) e talas producziuns e representaziuns dramaticas per ladin han serepetiu differentas gadas duront il XVI. e XVII. secul, tochen che la scrupulusadat e tristadetgna dil Calvinismus ha quellas supprimiu.

Suenter la versiun dil testament tras Bifrun e dils Psalms tras Chiampell e tras ils priedis reformai romontschs haveva nies lungatg acquistau in schlantsch tut a parti.

Romontsch fuvava trumf el cantun. Perfin Portenza a Scanfitg, da gliez temps gia mez giermanisai, simpatisavan pil romontsch. L'explosiun, la pli eclatanta da quellas varts ei stada le *dertgira nauscha de 1572*, nua che *Gion Planta*, Signur de Raziu, ei vegnius truaus alla mort per haver, sco vegneva cartiu, tradiu la patria al *Papa*.

Sin quella dertgira nauscha u populara ein *plogn e risposta* sco era il protocoll vegnius manaus per romontsch. *Balzer de Vaz-sura*, *Pohl de Samaden*, *Pontisella*, professor de Cuera, plidavan e protocollavan per romontsch; ina versiun tudescastava bastava per quels de *Tavau*, e tuttina eran particularmein quels de *Portenza* e *Scanvitg* e quels dil *Segneradi presents*; dils auters fuvava la gronda part ida a casa.

Mo già 1575 e puspèi 1603 ha la *Dieta* priu il *conclus*, ch' il solett lungatg *uffizial grischun seigi il tudesc*.*) Quest *conclus* fuvava drizzaus enconter il *latin* e buc enconter il romontsch, opponeva agl uesc ed alla part ecclesiastica catholica, mo gl' effect ha semussau visavi al romontsch. Cheutras ei l' influenza dil romontsch puspei *calada*. Il lungatg ha buca veramein podiu *s' emancipar* dal tudesc, buca podiu daventar lungatg *uffizial* dil cantun, e perquei ein tuttast leschas gieneralas (cantonalas) ed ord la medema raschun era biaras leschas e decrets communal tochen il 18 avel secul componi per tudesc.

Aschia ei il lungatg romontsch, lungatg *suffizient* per fatgs privats e per fatgs de religiun, restaust *insuffizients* en fatgs politics.

Quei che haveva dau als dialects vulgars duront il temps miez lur *dignitat*, lur *auctoritat*, lur centralisaziun e cultivaziun, numnadamein il stadi, la politica, ha absolutamein muncau al romontsch.

Separaus dal stadi, eis el staus separaus dal centrum prattic ed ha perquei muncau en sia svilupaziun e cultivaziun.

Ils *dialects separai* e *spargliai*, solettamein en survetsch confessional, han *semanteniu*. Il *centrum* muncava, per quels assimilar:

---

*) *Tuts recess della Dieta e dils congress e tuts pugns de recapitulaziun*, che doveian comparer sut sigil dellas Ligias, ston esser secrets per tudesc. (Register der Landessachen.)

la *dieta*, ils *congress* speziels dellas ligias redigievan lur protocols, las dertgiras lur sentenzas per tudesc, quel fuva gie il solett lungatg official.

Solettamein la *scola*, la *baselgia* e la *conversaziun* privata risguardavan il romontsch, mo quei fuva sco en autras tiaras buca sufficient, per da quei temps centralisar e svilupar *ord dialects in* lungatg romontsch de scartira.

Per quei semantenevan duront 3 seculs ils dialects en tutta lur exclusivitat e sedividivan quels auncallura malgrad lur parentela tenor lur products confessionals en in: *romontsch reformau* e *catholic*. Sut talas circumstanziass ei il romontsch passaus ord las relaziuns dil temps miez en las relaziuns modernas dil 19avel secul.

---

3. La scola moderna.

Las periodas dell' historia ston vegnir partidas en secund ideas, las qualas domineschan mintgamai in cert spazi dil temps current, e buca mo suenter certs evenements casuals sco ujarras e scopertas etc. Veramein novas ideas a riguard della scola, ideas cun success gieneral, entupein nus per el XVIIIavel secul. Ellas se fundeschan sin la perschasiun filosofica, ch' ils carstgeuns seigien in e scadin scaffì per la *libertat*, ch' il fundament de quella seigi *l' adualitat* e che per *consequenza* buca mo ils affonts dils signurs e dils predicants hagien in dretg *natiral* de vegnir instrui e scolai, onz era ils descendents dils paupers e miserabels.

Sin quest fundament ei naschiu e surgiu il principi della *scola populara* e dell' istruzium universal, senza riguard della condiziun e derivaziun.

Il *scolaresser modern* ha sias principalas ragischs en la *filosofia* razionalistica ed el *humanismus* dil 18avel secul. Per il principal *profet* dell' istruzium *razionala* vala *Rousseau* (1712—1778) e sia nova *palantada*, comparida 1761, secloma „*Emil*“.

Igl ei buca dubiteivel, che *Pestalozzi*, *Fellenberg*, *Basedow* ed auters fundaturs e promoturs della scola moderna han meditau calculau ed operau sut l' influenza dellas ideas de Rousseau.

Denton han sin diversas vias, eunc avon Rousseau *auters umens*, scaldai per il beinstar e la cultivaziun dil pievel, giu semigliants pertratgs e fatg semigliants projects sco Rousseau.

En la Svizzera ei stau in dils emprims, che ha viu en, che la *regeneraziun* dil pievel Svizzer schai en ina *megliera educaziun ed istruzium tras la scola*, Franz Urs Balthasar, senatur de Luzern.

Quel haveva gia 1744 communicau a ses amitgs in project „sur dina migliera, pli pratica e patriotica istruzium della giuventetgna svizzera“. 1758 e puspei 1765 ei questa dissertaziun de Balthasar vegnida publicada tras la stampa cul titel: „*Patriotische Träume eines Eidgenossen von einem Mittel, die veraltete Eidgenossenschaft wieder zu verjüngern*“.

In pitschen circhel de *patriots* ed amitgs, inspira da semigliantas ideas a rapport della cultivaziun dil pievel tras la scola, haveva denton giu fundau, sut l'impressiun de quest opus 1761 e 1762 sin ina *redunonza* a Schinznach, la *Sozietat Helvetica* cun il scop, de regienar la naziun svizzera tras pli scleariment ed ina migliera istruzium. Ei setractava de fundar per quella fin in **Seminari svizzer**, q. e. ina spezia de gimnasi.

Mo eunc avon fuva el *Grischun Gion Martin Planta* de Susch (1727—1772), da gliez temps plevor de *Zir* (Zizers), vegnius, *independentamein* da Balthasar e dalla *Sozietat Helvetica*, sin il *medem* pertratg; el stava denton en connecziun cun differents patriots dil circhel de *Balthasar* ed *Iselin* de Basel, ei era 1761 daventaus *comenber* della *Sozietat Helvetica*.

En cumminonza cun *Pieder Neseemann* († 1802 a Cuera), oriunds da *Bahrendorf* sil territori de Magdeburg, in um, che haveva frequentau il renomau institut de *Franke* a Halle, ch'era staus leu in temps professor e fuva lu vegnius el *Grischun*, per instruir ils affonts dil *gieneral Salomon Sprecher*, ha G. M. Planta fundau ed aviert 1761, pia il medem onnn, ch'igl „*Emil*“ de Rousseau ei compariu, siu **Seminari a Haldenstein**, gl'emprem en la casa *Saluz*, silsuenter el casti dils *Salis* de *Haldenstein*.

Quei ei stau l'**emprima scola** tenor in *niev sistem* ed ina nova *metoda* en la Svizzera. *Franke* fuva sin la via dil *pietismus* reformau vegnius tier semigliantas ideas a rapport della scola sco il razionalist Rousseau. Frequentaus da figls dellas meglieras familias della Svizzera e digl Exteriur, ha il *Seminari* de Haldenstein porschiu l'educaziun ed istruzium ad ina quantitat dils principals umens, ils quals han pli tard giugau ina rolla importonta en la vita politica e litterara, p. e. a Caesar La Harpe, a *Burgermaster Reinhard* de Turitg etc.

1771 ei il Seminari vegnius translocaus a **Marschlins**, nua ch' el ha cuzzau tochen 1777.

La nova scola seclomava gl' emprem simplamein *Seminari*, pli tard *Philanthropin*, suenter il philanthropin, che *Basedow* haveva giu fundau a *Dessau* (1774). Igl institut de Planta stava gl' emprem absolutamein en negina *connezziun* cullas tendenzas de Basedow.

A Marschlins ei denton duront la malsogna de Planta Dr. *Bahrt* sin recommendaziun de Basedow vegnius clamaus, e la fusiun dil simpel e prattic institut de Planta cun las instituziuns dil philanthropin ha buca pauc contribuui, de *ruinar* questa scola.

1786 ei in semigliont institut puspei vegnius averts a **Jenins** da *J. Bapt. Tscharner*, e quest ei lu 1793 vegnius translocaus a **Reichenau** el casti dils baruns de Buol-Schauenstein, da lezzas uras en possess de *Tscharner* e *Jost*.

Directur fuva en omisdus logens *Nesemann*.

1795 vegn *Heinrich Zschokke* de Magdeburg el Grischun, el surpranda il Dec. 1796 igl institut de Reichenau, ha cheu operau tochen 1798. La primavera de quest onn (1798) ei igl institut (il philanthropin) seresolvius ed ius en scaglias per adina en consequenza dils disturbis politics e dell' ujarra culs Franzos.

Tuttas questas scolas risguardavan denton eunc adina particularme in la **classa superiura**.

Ei settractava dina megliera educaziun ed istruzziun (cultivaziun) dils fegls della aristocrazia.

Denton havevan già a Marschlins e principalme in a Jenins e Reichenau ils signurs era tratg en consideraziun l' ammeglioraziun dellas *scolas ruralas*, e particularme in *Zschokke* haveva da quellas varts fatg emprovas e sforzs, de procurar al pievel *megliers scolasts* e *megliers cudischs* de scola. El haveva da quei temps componiu sia „*Historia grischuna*“, siu „*Goldmachedorf*“ e siu „*Schulbüchlein für die graubündnerischen Volksschulen*“, il qual conteneva il pli necessari della historia e geografia de nies cantun.

La tendenza humanitara e perquei populara haveva denton aunc survegniu el Grischun in niev succurs en la „*Sozietat oconomica grischuna*“, fundada 1778 e recuvrada all' entschatta dil 19 avel secul.

Il *sem*, ch' ils instituts e las sozietats dil 18 avel tschentaner havevan semnau e sterniu ora sil terratsch grischun, ha pigliau

caigl ed ei pruius all' entschatta dil 19 avel. Gl' empren han *particulars*, inspirai dallas ideas dil temps, operau *separadamein*, senza contact l' in cun l' auter. A rapport dil lungatg e la scola romontscha ein cheu de numnar:

Mattli Conradi, plevon ad Andeer. El ha buca mo collezionau e publicau gl' empren *Diczionari romontsch* (1823) e seret l' emprema „*Grammatica per tudescs, che lessen emprender romontsch*“, mo èra translatau il *Cudischett de scola de Zschokke* en romontsch, il qual ha ditg tscheu e leu surviu per cudisch de lectura de nossas scolas ruralas.

Rosius a Porta de Vetan ha procurau 1820 allas scolas ruralas dell' Engiadina in exemplar cudisch de legier en siu: „*Magister amieivel*“ (stampau a Strada, Eng.).

Pader Beat Ludescher, conventual de Muster, ha seret in: „*Emprim cudisch de legier*“, ch' ei ditg staus il sulett directiv en las scolas catholicas della Surselva.

Plevon Abraham Willi, nativs da Glion, haveva già 1755 publicau per las scolas romontschas sias „*65 Historias biblicas, pridas ord il veder e niev testament*“.

Antistes Florian Walther ha vertiu il „*Goldmachedorf*“ de Zschokke (1820) en romontsch e las „*Historias biblicas de Hebel*“.

Pader Sigisbert Frisch de Zignau, conventual de Muster, ha publicau 1823 sias „*Historias dil veder e niev Testament*“ etc. etc.

Era il *quint*, per il qual ils Grischuns han adina mussau in grond talent, ei vegnius risguardaus.

1809 ha *Pader Beat Ludescher* (oriunds da Schruns el Montafun), conventual a Muster, publicau sia „*Arithmetica romontscha*“, ed il medem onn ha *Mistral Gilli Steinhauer* de Sagogn fatg stampar sia schinumna „*Arithmetica de Sagogn*“.

Professor *Otto Carisch* de Montogna ha 1821 publicau, per facilitar il studi dil lungatg *tudesc*, sia: „*Kleine deutsch-italiänisch-romanische Wörtersammlung zum Gebrauch in unsern romanischen Landesschulen*“, la quala ha giu treis ediziuns.

Da vart *tudesc* dil cantun ei da quei temps daventau *pauc*. Leu secontentavan las scolas cun cudischs jästers importai, duvrauvan gniane il „*Schulbüchlein*“ de Zschokke buc.

La premura de tals umens ha finalmein stimulau la *sinoda reformada*, de fundar 1827 a Tuseun la **Sozietat de lectura**, ord la quala ei spert naschiu, già 1829, la **Sozietat evangelica** per *ammeghioraziun dellas scolas ruralas grischunas*.

Suenter igl exempel de quella ei vegniu fundau 1832 la **Sozietat per ammeglioraziun dellas scolas catholicas dil Grischun**.

Questas duas sozietats han a riguard della svilupaziun de nossas scolas *elementaras* ils pli gronds *merets*. Abstrahau de tut quei, ch'ellas han operau ed effectua, per schendrar e gieneralmein implantar e propagar igl interess per la scola populara e la cultivaziun dil pievel, per l'organisaziun communal e cantonala dil scolaesser, per l'instrucziun de novs e megliers scolasts e la svilupaziun dil seminari scolastic, per la svilupaziun dellas duas scolas cantonals, per chei vegni fundau fondos de scola en las vischnancas e rauschau en meglier ils locals de scola, per las bibliothecas popularas e de scola: han ellas, particularmein la sozietat reformada, aunc procurau allas scolas communalas grischunas *differeints cudischs* de scola, ina lectura sistematica e schi bein qualificada per nossas relaziuns, ch'ella ei fin ad ussa aunc adina exemplara, denter tuts products comparì e menai en pli tard aunc mai surpassada, de maniera ch' il Cussegl d' Educaziun fagiess forsa aunc ussa il meglier, de enstagl laschar disputar e *paterlar* tou ils scolasts per las conferenzas entuorn sur de novs cudischs de scola, simplamein puspei far stampar ina *revedida* ediziun de quels.

Sin la secunda radunonza gienerala a *Malans* 1829 ei vegniu concludiu, de far *elaborar in niev cudisch* de scola per *l'instrucziun el lungatg tudestg* cun spezial riguard dellas relaziuns grischunas, particularmein concernent l' historia e la geografia grischuna.

Anno 1830, suenter ch' il cudisch ei staus approbaus, ei medemamein vegniu concludiu, de procurar per ina translaziun de quel en *das dialects* romontschs e de subvenzionar la stampa cun 300 renchs, sinaquei ch' il cudisch sappi vegnir vendius als scolars ed allas famiglias romontschas pli *bien marcat*.

1831 ei lu il „*Niev Cudisch de scola tudesch*“ e 1834 e 48 ein era ils *romontschs* comparì, en diversas ediziuns per l' Engiadina e per ils Romontschs dil Rein, per catholicos e reformai.

Ils vegls seregordan forsa eunc de quest: „*emprim Cudisch de lectura*“ ni per las scolas catholicas: „*Cudisch instructiv per las scolas ruralas*“, il qual conteneva la biala raquintaziun dils ovs de *Pascas de Christoph Schmid*, las risdadas de bab ni pader *Joseph* sur il suleagl e las steilas, las parts dil mund ed ils Cantuns Svizzers, e particularmein la biala simpla historia grischuna ord la plima de *Professor Roeder*, che ha tier ils catholicos talmein

plaschiu, che nies *Cudisch* instructiv ha leu survegniu in auter num popular: „*Il Cudisch della Patria*“.

Sin la stimulaziun della medema sozietat ei era vegniu elaborau ina nova *Fibla*, ina *Tavletta* u in niev *Cudisch d' ABC*, ed essent il sagl dalla tavletta al „*amprüm cudisch de lectura*“ empau memia lungs per il pign sbargatt dils affonts, in niev „*Cudisch de legier en relaziun cun il niev ABC*, per tudesc il „*Leseschüler*“.

In veramein original ed en tuts graus exemplar „*Cudisch de legier per las emprimas classas*“ ha per las scolas della Engiadina-sura scolast *Heinrich* a *Celerina* componiu.

El medem temps ha la Sozietat reformada promoviu e subvenzionau la versiun sursilvana dellas historias biblicas de Hebel tras Antistes Florian Walther de Glion ed ina versiun dellas canzuns popularas de Naegeli tras plevon *Liver* de Montogna, pli tard era la versiun de *historiettas* per la lectura dil pievel en romontsch, sco p. e. „*la figlia dil migiur, il pastur sin la planira de Salisbury*“ etc.

La Sozietat catholica ei medemamein stada fetg activa ed ha directamein occasionau ina „*Nova historia dil veder e niev testament*“ tras plevon *Durgiai* a Gams 1846, las versiuns de differentas historias de Christoph Schmid, sco p. e.: *Gienoveva* tras Plevon *Riedi* a Ruschein, igl *Utschi canari* tras caplon *Jäger* a Breil, pli tard a *Rabius*; e dal medem la historia dil *Bien Fridolin* e dil *Nausch Dietrich* etc.

In veramein bien opus de cumminonza ei medemamein stau: „*Las brevs litografadas per imprender de legier differentes manuscrets, die lithographirten Briefe*.“ Ils divers manuscrets, cheu reproduci, servevan buca mo per imprender de legier differentas scartiras, onz aunc per imprender la corrispondenza privata e de concepir brevs de mercau, obligaziuns, quitanzas, cessiuns, testaments; insumma quest cudischett surveva alla vita pratica. El conteneva medemamein las reglas e fuormas, ch' il giuven munglass saver bandunont la scola, co sescriva ina brev, co ei stat cun las adressas, las titulaturas ei tgei requisits ina brev de mercau ed auters tractats de dretg privat pretendan. Quei tut mussava igl allegau *cudischett litografau*.

La **paupra** politica verbala denter liberal e conservativ ed ina pauc pratica educaziun dils scolasts ha pli tard supprimiu las brevs litografadas e bia auter, sco las purginas ruineschan la fluriziun dil Matg.

1829 ha il Cussegl Grond scaffiu il **Cussegl d' Educaziun**. Denton han las sozietats per ammegliurament dellas scolas, sco ins vesa, fatg gl' empren la principala lavur, ed eunc ditg suenter che quest ei staus emancipaus de lezzas, assistiu cun buns cussegls e stimulaziuns agl operar de quel, de sort che quel ha eunc tochen viaden els 50 fatg pauc auter, che continuar e svilupar quei, che las duas sozietats han giu instradau e quei tonpli, ch' ils commembers dil Cussegl d' Educaziun fuvan sezs stai ni fuvan eunc sezs activs adherents e commembers dellas duas sozietats.

In *niev cudisch d' ABC*, in *secund cudisch de scola ni cudisch de legier per las classas maseunas* (1851), contenen praulas ed historiettas, per destedar la fantasia ed il senn moral dils pitschens, operavan aunc sin il fundament vegl.

En relaziun cul vegl „*Cudisch instructiv* per las scolas ruralas catholicas“, stava era il: „*Cudisch instructiv pella giuventetgna catholica. In cudisch de legier per classas superiuras de scolas ruralas. Daus ora da Placidus Condrau*, 1857. Mo gleiti suenter ha il Cussegl d' Educaziun cartiu, de far in grond progress en fatgs de scola tras metter d' ina vart e supprimer quels vegls cudischs veramein grischuns.

Da quellas uras fava numnadamein sco per part era da present *Turity* il cantun, che stava sil pli ault scalim el scolaresser. Perquei han las auctoritats era adoptau ils Cudischs de scola de quest cantun e fatg translatar in per de quels en noss dialects: primo ils *Cudischs de Scherr*, allura igl **emprim** e **secund Eberhard**. Havent il Cussegl d' Educaziun denton surdau questa lavur a *divers* auturs romontschs ed observont scadin de quels in' *autra* dicziun ed ortografia, sche han quels cudischs surviu pauc per cultivar e svilupar nies romontsch, anzi rendiu la confusiu pli gronda che mai.

Quellas differentas versiuns dils Scherrs e digl Eberhard surveschan notoricamein aunc da present per material de lectura en nossas scolas romontschas, ed ils Signurs scolasts han buca pign fastedi de metter en concordanza las differentas ortografias de quels, ein perquei era buca fetg contents cun quei material. Contentau ha en Surselva solettamein la translaziun dil *secund Eberhard*, la quala contegn dil rest buca mo quei, ch' igl Eberhard grischun tudesc porsche, onz aunc bia lavurs originalas en poesia e prosa, pridas ord nossa litteratura romontscha ni componidas dal translatur (Muoth).

Las conferenzas scolasticas han perquei èra differentas gadas instanziau per novs cudischs de scola romontschs e tudescs, mo cun pintga urbida.

Il status present ei ussa quel, ch'ei *sto* ton per las scolas tudescas seo romontschas grischunas vegnir procurau per in *niev veramein nazional e prattic material de lectura*, sche las scolas grischunas doveian haver in fundament natiral e prosperar. *La scola elementara sto absolutamein semetter sin il sulom popular e quel ei per Grischuns il sulom grischun cun sias originalas relaziuns. Hic Rhodus, hic saltà.*

Il spert internazional ei memia pauc concrets per ils affonts.

---

4. Ideas dil pievel a rapport dil lungatg matern. Emprovas de giermanisar ils Romontschs tras la scola. La Fusiun.

La scola moderna ha gieneralmein la tendenza de *substituir ils differents dialects din lungatg tras il lungatg de scartira.*

Tras la scola duei, p. e. il Tudesc de scartira vegnir propagaus aschi lunsch, che mintga pur e luvrer empau intelligent daventi habels, de capir, legier ed empau scriver quel. La scola tudesca ha cheu giu nuotta mal success. Il vast territori, nua che regieva ina babilonia de dialects nuncapeivels per quels, che habitavan en ina outra provinzia, ei da present a rapport dil lungatg tras la scola talmein centralisau, ch' in giuvenott, il qual ha gudiu l' instrucziun elementara, sa plidar in lungatg tudesc, il qual vegn entelgius per l' entira Tiara tudesca entuorn, quei che fuva pli baul buc il cass.

Tgei difficultats quella centralisaziun ha de combatter, enconoscha denton mintga scolast, che sto mussar tudesc de scartira leu, nua ch' ils dialects ein eunc en vita e vegnan plidai en las familias.

Co ei stat cun l' enconoschientscha dil Tudesc de scartira en talas contradas, documenteschan èra ils examens de recruts ed ulteriuras produenziuns litteralas da quellas varts.

Avon enzaconts decennis, din temps, nua ch' ils dialects havevan gieneralmein il domini, fuvan las difficultats eunc pli grondas. Presentamein ein tuts ils tudescs perschuadi, ch' ei seigi ina differenza denter il lungatg scret e lur dialect, e che quest stoppi

vegnir *studiaus*; mo da lezzas uras existeva dapertut, pia èra en nies cantun denter' noss Tudeses la perschuaasiun, ch' els, essent nativs Tudeses, sappien quest lungatg *gia da natira bein avunda* e meunghlian sedar negina breigia, per quel employer.

Perdetga de quei dat èra in tema ventilau 1830 sin las radunonzas dil circhel scolastic Portenza interiura e Tavau: „*Wie kann man thatsächlich dem Vorurteil mancher Eltern begegnen, als sei der Unterricht in diesem oder jenem Fache, z. B. in Geographie und deutscher Sprache überflüssig?*“

Tier il pievel romontsch fava quella perschuaasiun, che mintga cavrer romontsch sappi e capeschi da natira suffizientamein siu romontsch aunc pli intensiva e propagada, gie prevalescha aunc ussa tier la gronda part della populaziun.

Da cheu deriva, ch' e tut secrei habels, de decider definitivamein sur dil caracter linguistic e stilistic din opus romontsch. Soltamein en in grau vegn ei fatg la concessiun, che buca mintgin seigi de natira habels de scriver romontsch ortograficamein, per quei vegn ei pretendiu ortografias, hagi in simpel romontsch studiau l'ortografia, sche basti quei; — el sapi allura componer e scriver perfetgamein, aschi gleiti sco el vegli semetter en a scriver. Quei ei aunc ussa denter ina gronda part dil pievel ferma perschuaasiun.

▪ Questa cardientscha, quest pregiudici, ei allura èra staus la principala raschun, ch' il romontsch ei pér memia pauc vegnius studiaus e cultivaus. Èra ils auturs moderns, ils redactors de nossas gasettas etc., han schau stgisar pér memia lur stil romontsch, han, enstagl d' elevar e cultivar il pievel el stil ed el lungatg, suondau ord raschuns de popularital pér memia la svilupaziun decadenta e pigiuronta dil romontsch. Denton sto nuotalomeins vegnir constatau, ch' il romontsch hagi el 19avel tschentaner, fundaus silla nova scola romontscha, èra fatg ses progress e particularmein en quella direzzion, ch' ils auturs ein daventai pli scrupulus a rapport dell' applicaziun de expressiuns tudestgas non naturalisadas, sco il *Kunst*, il *Schlacht*, il *Verstand*, il *Vorsteher* etc. En la conversaziun vegnan de talas expressiuns bein aunc adina duvradas, mo en scret pauc pli. Denton secontentan ils auturs perenconter cuv plaids empristai dal latin, talian, franzos, enstagl de *recuvar* ils buns plaids vegls romontschs ni de *derivar* tenor il *spert* de nies lungatg *novs plaids*, — e quei ei medemamein ina *menda*.

In auter *pugn importantissim* ella scola della populaziun romontscha ei da vegl enneu stau il **studi dil lungatg tudesc**. Il Tudesc fuva necessaris, per tgi che voleva aspirar sin ina carriera pli aulta enteifer il cantun, per tgi che voleva ni stueva conversar per sias fatschentas cun la glieut sut Domat e la Punt de s. Martin. Gia la scola dil 17. e 18avel secul ha perquei empruau tscheu e leu, de mussar tudesc als Romontschs. Per quest intent ein era differentas grammaticas vegnidas scrittas e duvradas en talas scolas, p. e.: *Il der, die, das oder Nomenclatura de Sechia, 1744; La Nomenclatura de Cappol, 1770; La grammatica tudestga de P. Basili. Veit, duvrada en claustra de Muster, 1771.*

In auter remiedi, per corrispunder a quest urgent basegns, ei stau, de installar scolasts tudescs en vischneuncas romontschas. Aschia vesein nus *Gion Ardüser de Tavau*, il scolast e pitur, gia el 16avel secul pladius sco scolast, per mussar tudesc, a *Lontsch* ed a *Tuseun*. Ils affonts dil pievel bass e perfin fegls de mistrals e potestats vegnevan era per quest intent termess el *Schuob* ni piazzai en dunsena tier famiglias tudescas en Portenzas a Tavau, a S. Pieder, a Ragaz, a Vaduz e Schan el Lichtenstein etc.

All'entschatta de quest tschentaner existeva, p. e. in institut per Grischuns romontschs, che levan emprender tudesc, a *Rankwyl* (Vinum) sper S. Pieder.

Las *sozietats de scola* han naturalmein era ventilau questa importanta domonda.

Il circhel de Vall-Rein e Schons ha p. e. 1830 tractau il tema:

„*Ist es wünschbar, und aus welchen Gründen, an die allmähliche Ausrottung der romanischen Sprache in unserm Kanton zu denken?*“

Il president dil circhel, plevon *Lutta* de Andeer, aveva sin ina conferenza de 1829 exprimiu il giavisch, ch'ins deigi, per promover la scola populara, menar en las scolas de *Schons* il lungatg tudesc enstagl il romontsch, quei che possi en pliras vischneuncas daventar ton pli tgiunsch, ch'ina gronda part della populaziun capeschi gia tudesc, e ch'ils scolasts sezs seigien u nativs tudescs ni hagien empriu quei lungatg ella scola cantonala.

Era *Otto Carisch* aveva en siu vocabulari de 1821 raccomandau, de *pleun a pleun substituir* il romontsch, *quest lungatg pauper e senza extensiun e perquei era senza valor prattica, tras il tudesc.*

Ina gronda partida dils Romontschs haveva pia de quei temps concepiu l'idea, de *supprimer u d'extirpar il romontsch tras menar en la scola tudesca*. Anno 1833 ha Glion fatg quei pass e decretau, *ch'ei deigi en la scola dil mercau vegnir mussau nuot auter che Tudesch, naven dell'emprima classa entroquen la davosa*.

Il rapport della sozietat de scola evangelica de 1834—35 di: „*In Ilanz ist seit dem Winter 1833 die deutsche Sprache in der ganzen Schule und mit gutem Erfolg eingeführt*“.

Talas emprovas de supprimer il romontsch tras la scola tudesca ein dapi lu vegnidas fatgas en differentas vischneuncas, seigi cun pladir *scolasts* tudescs ni simplamein cun duvrar ils cudischs des scola tudescs ed *ignorar* en scola il romontsch. En certas contradas ei quest sistem forsa buca vegnius *exequius consequentamein*, p. e. a Schons, nua che gia ina conferenza de 1832 ha collectau 70 fl. per l'ediziun de cudischs de scola romontschs. Ils Romontschs de Schons mavan pia buca tuttafatg d'accord cun las ideas de lur plevon *Lutta*.

Instructiva ei l'esperienza ch'in ha fatg da quellas varts.

A Glion exista dapi 1833 la scola tudestga. Glion ei ulteriurmein in mercau cun ina gronda immigraziun de luvrers e mistergners tudescs; dall'otra vart ha el duront quest temps era giu ina immigraziun italiana, che ha probabel tenu igl equiliber visavi als tudescs; denton havevan era quels Italians in interess commercial d'emprender e promover il tudesch ed han quei era fatg: e tonaton ei Glion oz il di, suenter in experiment de 60 onns, giest aschi romontsch sco 1833. Empau tudesch capevan e plidavan ils vischins de Glion era da lez temps, forsa giest aschi bein sco da present. Quei s'emprenda tras il traffic e commerz.

A Domat (Ems) ei duront ils tschentaners passai adina vegniu *perdegau* per tudesch; la scola ei tochen viaden els 50 *adina* stada tudesca. Per questa vischneunca *existeva* perfin duront ils onns 30 e 40 ina *speziala fibla* tudesca cun in per raquintaziuns e construcziuns romontschas; presentamein vegn puspei mussau tudesch, naven dall'emprima classa entochen la davosa: e malgrad tuts quests sforzs de giermanisar ils vischins de Domat, plaidan quels aunc *adina* romontsch e ston, per emprender in tudesch *grammatical*, far ils *medems studis* sco ils auters Romontschs. La tendenza de giermanisaziun ha cheu duront tschentaners podiu effectuar nuot auter, che de lavagar omisdus lungatgs e render ils de Domat ri-

diculs a rapport de lur *tudesc*, *che raspa*, e de lur romontsch mischedau cun tudesc.

En *Schons* ed en differentas vischneuncas della *Domliasca* e della *Montogna* e dil circuit *Albula* exista medemamein la scola tudesca dapi 50, 40 e 30 onns, mo cul medem success sco a Domat.

Il deplorabel resultat consista en quei, che la populaziun de quellas contradas sa en verdat *ni romontsch ni tudesc*, posseda quasi **negin lungatg**, e quei ch'ei eunc pli trest, ha sguardinau l'*udida* ed il *sentiment linguistic*. Da cheu deriva era, che quellas zun populadas contradas, las qualas havevan dil temps, nua che lur scolars cultivavan eunc il lungatg matern, ils principals litterats romontschs e *tudescs* dil cantun, p. e. in *Grass*, in *Molitor*, in *Decarisch*, in *Liver*, in *Mattli Conradi*, ina *Camenisch* etc. ein presentamein en quei grau *sterilas* e neutralisadas. Da cheu deriva era particularmein, che ils recruts de talas contradas fan per regla ils *menders* examens, principalmein *el lungatg, gie perfin el quen*.

Aschi ditg sco il lungatg romontsch vegn plidaus en *familia* e per *las vias*, ei **quel**, malgrad tuttas protestas della teoria, il *lungatg matern*, ed ina scola spirontamein tudesca de 24 jamnas pro cheu effectuar pauc, sil pli lavagar.

La giermanisaziun prosperescha mo lu, cura che ina vischneunca survegn *succurs* tudesc tras **immigraziun** de pliras familias tudescas e *la giuventetgna cheutras caschun d'emprender tudesc tras la conversaziun*. Quei ei, p. e. stau il cass a *Tuseun* el 17. e 18avel secul ed a *Seglias* e *Fürstenau* (la fabrica Albula) durant il novissim temps.

Senza questa domiciliaziun de biaras familias tudescas, fussen *Seglias* e *Tuseun* aunc adina vitgs romontschs; la scola persula havess mai podiu supprimer il romontsch. Il progress de giermanisaziun en l'Engiadina-sura, particularmein a *S. Murezi* e *Pontresina*, ha la medema raschun.

Con vess ei va, de supprimer in lungatg, documentescha dil rest aunc da present la populaziun dil *Scanvitg*, della *Portenza*, de *Cuera* e dils *V* vitgs, ch'ei avon 3 e 5 tschentaners stada en sia pluralitat romontscha. Quella ha bein ses dialects tudescs, mo tgei dialects?

Fa ins atenziun sia lur maniera de plidar, la grammatica de lur dialects, sin ina quantitat de plaids e frusas etc., sche catta ins en lur dicziun tuttavia buè il *character allemannic*, anzi il *character romontsch*. Els drovan, p. e. igl auxiliar *kommen* (vegnir) per *werden*, construeschan *fragen* (domandar) cul dativ, han conservau

ina quantitat de plaids romontschs, sco *caua* (cua), *cup*, *ravanella*, *fisender* (vischendèr), *arader* (Pflug), *drovan fauls artichels*, *declineschan e conjugeschans savens fauls*, sco *ils Romontschs*, de sort ch'èra quels han fetg de basegns dina instrucziun grammaticala, per emprender de scriver e plidar andantamein tudesc de scartira.

Il grond diember de dialects romontschs e la premura de cultivar il lungatg matern ha alla fin dils 50 schendrau *l'idea* de scaffir in *lungatg de scartira uniform* per tuts il romontschs. Ils aucturs de quella idea han cartiu, che quei sappi daventar tras ina **fusium dils differents dialects**.

Sin ina redunonza, tenuta a Reichenau 1866 da divers amitgs e promoturs de nies romontsch, ein ils principis, tenor ils quals la fusium seigi de far, *vegni fixai*. Tuts dialects duevan pli u meins vegnir risguardai, particularmein ils capodialects, ils quals possedevan gia ina litteratura, sco il *Romontsch* dellas contradas dil *Rein* (quel della litteratura reformada, particularmein della bibla, e quel della litteratura catholica) ed il *Ladin* dellas duas Engiadinas etc.

Quels umens fuvan perschuadi, ch' ins sappi cun prender plaids e fuormas ord ils divers dialects fundar in *niev lungatg de scartira*, gieneralmein *capeivel* ed *acceptabel* per scadin. Il professor dil lungatg romontsch alla scola cantonala de Cuera, Signur **J. A. Bühler**, ha priu a meuns la caussa, fundau in feagl periodic, il **Novellist**, che dueva survir a questa fusium, entschiet a mussar il lungatg fusionau a ses scolars dil seminari ed èra componiu eudischs de scola en quest lungatg.

L'idea, la quala vul scafir in *lungatg de scartira* per tuts ils romontschs ei en teoria *absolutamein giesta*.

Ils dialects romontschs *ston se avvicinar in a l'auter e constituer in lungatg de scartira uniform*, sch' els doveian esser *possents e fermes avunda*, per mantener e svilupar ina pli riha litteratura, pertgei senza litteratura po oz il di in lungatg buca se mantener.

La *metoda* fixada per la fusium ei denton stada pauc pratica. Enstagl de sefundar sin in lungatg de scartira *gia existent*, p. e. sin quel dell' *Engiadina bassa*, ni sin quel della *Surselva* ed enrihir e cultivar quel cun plaids expressiuns e fuormas dils auters dialects, han ils umens della fusium scaffiu in *niev lungatg* tenor il

principi eclectic, il qual prendeva ord mintga dialect ina buccada e sefundava sin buc in. Quei lungatg contentava negin, haveva negliu in *fundament natural* e negin sustegn en la *litteratura veglia* ed en *ils dialects plidai*, fuva in **lungatg abstract**, che stueva d'apertut vegnir emprius e studiaus particularmein, ed ha perquei, anflont auncallura denter il pievel romontsch la *resistenza* della *commodeicladat*, della *marschadetgna* e della *munconza* d'interess ed entusiasmus pil lungatg romontsch, *giu pitschen success*.

Il lungatg fusionau romontsch ei vegnius *scrots e mussaus* da siu auctur, Professor J. A. Bühler, e schiglioc da *negin* auter. Havess denton Bühler giu suffizient susteniment, per continuar siu *Novellist*, fuss ei stau posseivel de entusiasmar ils scolasts per la fusiun, sche fuss probabel presentamein il resultat in meglier.

Sco las caussas stattan, han sias tendenzas plitost contribuui, de *sgurdinar* il romontsch, che de quel promover, unifont el ils scolasts cun in lungatg, dil qual il pievel voleva nuota saver e negligent el cheutras, d'instruir ils giuvens, che duevan mussar romontsch en las scolas ruralas, en in lungatg *applicau*. Aschia ha sia instrucziun romontscha fatg negin fretg. Ils scolasts romontschs bandunavan la scola *ignorants* en ils dialects, ch'els dovevan mussar, e promovevan ton sco posseivel il studi dil sulett lungatg, ch'els havevan empau empriu, dil tudesc.

La fusiun, che dueva tenor siu principi mantener e cultivar il romontsch, ei stada ina raschun, ch' *il romontsch* ei pir che mai vegnius emblidus e negligius.

La premura ed igl idealismus de Signur Professor Bühler ein denton grondamein de respectar e d'admirar. Gie igl ei gronda-mein de deplorar, che ton talent ed ina tala activitat han buca giu meglier fretg. Sias novellas el *Novellist* ed en las *Annalas* ein products veramein *nazionals*, bein il meglier, che nossa litteratura posseda de quella natira. Siu lungatg ei era talmein qualifiaus, che tuts romontschs san entelgir quel senza difficultats. Sias lavurs vegnan era legidas e ludadas.

Materialmein havess pia Bühler veramein scaffiu in lungatg, sil fundament dil qual la fussiun *podess severificar*. Denton ei l'opposiziun visavi a sia maniera de scriver presentamein memia gronda. Igl ei negins aspects, che, p. e. la „*Gasetta romontscha*“ ni il „*Foegl d' Engiadina*“ vegnien zacu a scriver siu lungatg, ni che ils scolasts e spirituals vegnien ad applicar en scola e sin scan-

tschalla quel. Signur Professor Bühler ha personalmein tutta raschun de selamentar sur dell' i dolenza dil pievel e sur della *resistenza*, ch' ils auturs disai de scriver ils vegls lungatgs romontschs de scartira, han fatg visavì a sias *patrioticas tendenzas*. Mo dall' altra vart sto vegnir observau, ch' ei seigi era buca de sesmervigliar, sch' ils scribents, ch' existevan dal temps, cura ch' el ha entschiet cun sia fusiun, han buc immediat *disgiu* lur maniera de scriver, gieneralmein approbada e giavischada dal pievel, *ed adoptau la sia*. In sulett autur, magari il pli grond classic, ha negliu, era denter nazions pli grondas e cultivadas che la romontscha, giu in tal success, ch' el hagi podiu en in *pèr onns reformar, uniforamar e midar* ina veglia izonza de scriver suenter siu sistem.

En da quels fatgs ein tuts ils pievels adina stai fetg conservativs. Il vegl Homer vegneva dals perderts de tuttas tiaras grecas gieneralmein *capius, legius, studiaus, admiraus ed imitaus*, mo malgrad ha *negin* autur classic della Grezia *scret* en siu admirau lungatg; *scadin scriveva en in dialect usitau*.

Igl *individualismus* dils scribents selai buca *centralisar* tras igl *individualismus* din solett autur; quella centralisaziun pretenda ina pli *ferma autoritat*, in fundament *natiral*, buc *artifizial*, in dialect cun *ina populaziun, che plaida quel e sustegn da natira, buc en conseguenza de statutas quel cun sia originala vertit*.

En ils emprims capitels de nossa dissertaziun havein nus auncallura mussau, tgei immensas difficultats ils gronds lungatgs de scartira (franzos, tudesc etc.) han giu de surmontar, avon ch' els possien seconstituir e con liung temps quels han dovrau, per gieneralmein vegnir renconoschì e propagai. Co dueva pia in solett autur romontsch, senza far miracas, esser habels, de effectuar en 30—40 onns quei, che ha dovrau tier auters pievels varga milli ons? Signur Professor Bühler po secontentar cun *in fretg*, il qual sia tendenza ha portau. El ha cun siu idealismus, siu entusiasmus pil lungatg *retic* destedau denter ils Romontschs il senn, la fervur per lur lungatg matern, fatg attents tuts ils Romontschs sin lur *parentela*, lur *communal interess* e schendrau ina *ideala uniu*n denter tuts ils Romontschs della Surselva, de Sut- e Sursess e dell' Engiadina. Quei ei visavì alla veglia situaziun dil romontsch ed allas grondas difficultats, che la centralisaziun de dialects porchèa, e visavì al continuau combat, ch' il romontsch ha adina giu cul tudesc e cun l' indolenza dina populaziun agricola pauc instruida, aunc adina in fetg *respectabel success*.

Sin quest fundament seschass igl interess vegnir approfundaus tras ina *instrucziun pli intensiva dils scolasts e della giuventetgna de scola* en la litteratura romontscha (pertgei duessen ils affonts de scola romontschs buca legier la guèrra del Chiasté de Müsch, las veglias comedias, las poesias de Caderas, Carratsch etc.?), tras mussar ed endisar quels de *scriver* en lur lungatg matern, tras interessar il pievel per las *collecziuns* della litteratura romontscha veglia, d'isonzas, *ligns*, détgas e praulas etc. insumma dil material nazional, tras stimular tuts instrui romontschs, de conoperar per l'edizium din **idioticon raetoromontsch**, ina lavur fundamentala, la quala mo in solett sa buca far e per la quala scadin Grischun romontsch duess haver ina naturala premura: quel che crei, che nies lungatg possi milsanavont subsister, per arver a quel tuttas sias naturalas fanteunas e procurar ord quest rih material in niev schlantsch de svilupaziun, e quel che crei, ch' il vegl lungatg romontsch stoppi *ceder* al tudesc, ord obligaziun e pietat nazionala, per tschentar silla fossa de sia mumma in vengonz monument, il qual detti perdetga als tschentaners futurs dell' existenza digl original lungatg dils *libers Grischuns*.

Visavi allas novas metodas per emprender lungats moderns, che sefan presentamein valein en nies Cantun, resalver nus la secunda e tiarza part de nossa dissertaziun, cul scop de completar quella tras las novissimas experenzias, per las Annalas digl omn futur. —

